

Історичні аспекти етносоціальних і демографічних процесів

Н. В. Агафонова

ЕТНІКОН «ПОЛОВЦІ» У КОНТЕКСТІ РЕАНІМОВАНОЇ ПАРАДИГМИ «ПОЛОВЦІ – АВТОХТОНІ»: СПРОБА ПОЛІДИСЦИПЛІНАРНОГО АНАЛІЗУ

*У статті акцентовано на необхідності зміни парадигми у прочитанні природи половців. Запропоновано «реанімувати» попередньо діючу – «половці-автохтони». Пояснено різницю між «своїми» і «чужими» половцями. Визначено мотив до появи половецтва. Шляхом полідисциплінарного аналізу здійснено спробу прочитання етнікону «половці» як самоназви. Презентовано версію: основний потенціал половецтва складають іраномовні алани. **Ключові слова:** половці-автохтони, етнікон «половці», ономастикон «Половецька Земля», полідисциплінарність, алани, яси.*

У запровадженому ще в березні 1918 р. (!) Централіною радою Законі про адміністративно-територіальний поділ земель Української Народної Республіки, фігурує ономастикон «Половецька Земля», центр якої – місто Бахмут (сучасний Артемівськ Донецької обл.) [1, 22]. Терени Донеччини – простір між Дніпром і Доном. Таке довготривале функціонування цього ономастикону вимагає пояснень учених у питанні природи половців та їхнього місця в історії України. Увага ж дослідників до русько-половецького протистояння XI–XII ст. є відносно предметною. Тоді як проблема походження половців може заслуговувати лише на оцінку – версія. В історичній науці (часу її становлення) половці «свої», а протистояння – «междоусобные самих славян брани за рубежи областные» [2, 3]. У другій половині XIX ст. запанувала нова парадигма: половці – «неутомимые злодеи» [3], «лютые злодеи» [4], «хищный степной азиат» [5], «дикие кочевники» [6, 42], «половцы – тюрки», [7] «полчища степных кочующих народов Азии, жадных к грабежу и истреблению» [8].

Історична наука 1920–30-х рр. відзначалася певним рівнем зважених оцінок на адресу половців: «Идея извечной, принципиальной борьбы Руси со степью явно искусственного, надуманного происхождения» [9]; «представляют себе половцев в виде некой темной азиатской силы, тяжелой тучей висевшей над представительницей европейской цивилизации – Киевской Русью, у нас не будет ни малейшего основания» [10, 102–103]; стосунки між Руссю і половцями – не лише протистояння, а й мирні торгово-економічні відносини [11]; половці-кочівники, але не є «зовнішньою силою» у чистому вигляді [12]. В другій половині XX ст. основними розробниками теми стають С. Плетньова та П. Толочко, який в одній зі своїх праць дійшов наступних узагальнень: «Етнічески эта огромная страна не была только половецкой. Здесь жили и другие народы: аланы, ясы, хазары, гузы, касоги. По-видимому, они явились основным населением городов

Шаруканя, Сутрова, Балина на Донце, Саксина на Волге, Корсуня и Суружа в Крыму, Тмутаракани на Тамани» [20, 91]. Таких акцентів вимагали результати археологічних розвідок.

У X ст. за південно-східними кордонами держави Русь з центром у Києві мали місце такі країни, як Аланія та Хазарія. Ця обставина, передусім, дає підстави до визначення половців автохтонами. Таким чином, пропонуємо повернення до, вживаної на початковому етапі розвитку історичної науки, парадигми «половці – автохтони». Мотив до їх «появи» в історії держави Русь розкриває, на наш погляд, етимологію етнікону «половці». Мета цієї статті – довести автохтонність половців і статус етнікону «половці» як «самоназви».

На означення сил, що перебували у протистоянні з Руссю в XI–XII ст., – половців – у писемних джерелах вживається доволі широкий ряд імен. У XIX ст. на цій характерній особливості свою увагу зупинив один з перших (і водночас предметних) дослідників русько-половецьких відносин – П. Голубовський: «Половцы награждаются средневековыми писателями массой различных имен: Половцы, Plauci, Balwen, Walnen, Komavoi, Cuman, Cuni, кипчаки» [7, 36]. На цю ж етнімічну варіативність у першій половині XX ст. вказав Д. Расовський: «Уже с давних пор и русским, и западноевропейским историкам много хлопот создавали половцы тем, что в русских, арабских, армянских, византийских, мадьярских и немецких источниках они упоминаются под различными именами: у русских – половцы, у арабов и вообще в мусульманской письменности – кипчаки, кафчаки, у армян – хардеж, у византийцев – куманы, у мадьяр – куны, куманы, а также палочи; у немцев – фалоны, фальвы или, как в остальных западноевропейских источниках, команы, куманы. Поляки и чехи знают половцев и в русском наименовании (только обычно без русского полногласия) – plawci, plauci, и в общелатинском – комань» [13, 252].

До перших спроб пояснити етимологію етнікону «половці» можемо віднести трактування Матвія Меховського (XVI ст.): «половці» – «грабіжники» (від «полевать» [полювати]) та Сигізмунда Герберштейна: «половці» – від «поле» [14, 47–48]. Оцінюючи такі пояснення етнікону «половці», Є. Скржинська справедливо зауважила: «По законам языкознания, образование слова “половцы” от “ловы”, “ловить” или от “поле” неоправданно» [15, 43]. Сучасна історична наука в проблемі «прочитання» цього етнікону віддає перевагу «штампу» авторства А. Куника, що з'явився в другій половині XIX ст., і відомий у формулі: половці – від «полова», половий – жовтий [16, 387].

Однак А. Кунику оперативню опонував уже А. Соболевський: «Славянское и сербское “плав”, между прочим, значит “голубой”, малороссийское “половый” иногда употребляется как определение воллов голубо-

ватого цвета. В виду этого, можно думать, что половцы были названы у нас, у других славян и у немцев по имени своей главной орды, так что связь их славянских названий с “плавь”, “половый” не подлежит сомнению» [17, 154]. Наведемо ще дві реакції на штамп А. Куника. Авторство першої належить Д. Расовському: з одного боку, «едва ли тюрки-кочевники могли быть светловолосыми»; з іншого – «все источники, описывающие внешний вид половцев, единодушно сходятся в характеристике их как народа рослого, стройного, красивого и светловолосого» [13, 258]. При цьому, вчений не робить посилань. На його переказання, світловолосість кочівників-азіатів виключається. Ще одна реакція належить Є. Скржинській: епітет «світловолосі» не підтверджується хоча б якимись джерелами. Дослідниця акцентує: опису зовнішності половців літописи не залишили.

Є підстави для заперечення цього твердження, адже такий літопис є. Це Радзивілівський (Кенігсберзький) літопис, текст якого супроводжують мініатюри, що свідчать: за характером зброї, стилем одягу, генетичними ознаками, прикметами різниці між русичами і половцями не існує. Половців, насправді, зображено світловолосими і кучерявими, в них однаковий з русичами характер зачісок. Як приклад, мініатюра зі сторінки 226 показує акцію поклоніння половців (неозброєних) руському князеві. Жодних відмінностей між князем, його оточенням і половцями віднайти не зможемо. Подібним до нашого, є враження від мініатюр з Радзивілівського літопису М. Аджі: «В рисунках Радзивіловской летописи очень много загадочного. Порой неясно даже, кто есть кто. Художник будто и не заботился, например, о внешних отличиях русских и кипчакских воинов... Цветом ли, одеянием ли, но воины должны отличаться, все-таки они враги, представляли народы разных культур. Однако же этого нет! Все одинаковые» [18, 78].

Правомірним, відтак, є питання: чи простежується якась різниця (якщо розглянути весь фонд мініатюр Радзивілівського літопису) між зображеними русами і представниками інших, крім половців, етносередків? Відповідь ствердна, а прикладом може бути мініатюра зі сторінки 160, де в тексті йдеться про похід Мстислава на Литву [19, 226]. Отже, маємо визнати половців світловолосими. Втім, ця генетична ознака, на думку Д. Расовського, не поєднується з парадигмою «половці-кочівники», що прийшли з Азії.

Своєю чергою, Є. Скржинська ставить таке завдання: переглянути етимологію лексеми «половці», що підтримується істориками більше 100 років. Йдеться про той самий «штамп» А. Куника: «половці» від «полова» – «солома» – світло-жовтий, білуватий, звідси біляві половці, блакитнооку блондини. З висновку вченої дізнаємося, що, «предложенная А. Куником этимология слова «половцы», искусственная и умозрительная, до настоящего времени кочует из работы в работу – как по инерции, столь губительной для науки вообще, так и потому, что взамен не было предложено иного, сообразующегося с духом источников, прежде всего древнерусских, объяснения этому этнику» [15, 62]. Натомість дослідниця пропонує шукати відповідь і пояснення в літописах. Перед викладом власного погляду, Є. Скржинська робить два зауваження. Перше: слово «половці» – «явно русское и оно должно значить для русского человека нечто существенное, важное в сфере его встреч с этими кочевниками». Інше – «это было не собственное их (половцев – Н. А.) наименование, не самоназвание народа, а придуманное для него другим народом, так сказать прозвище со стороны» [15, 38].

За цим дослідниця презентує власне бачення: «половец» – від «оного пола», «онополец» (іншої половини – Н. А), тоземець (житель тої [іншої] землі); з іншої сторони, з іншого берега Дніпра – Лівобережжя. Дослідно з висновків у дослідженні: «Для русских людей половцы были обитателями той (“оной”), чужой стороны Днепра (об онпол = половцы) и в этом качестве отличались от “своих поганых”, черных клобуков, обитавших на этой (“сей”), своей стороне реки. В этом противопоставлении и родился специфический русский этнокон они половцы, или просто половцы, трансформировавшийся в процессе развития древнерусского языка в половцы» [15, 87]. Такі пояснення не дають ефекту визнання етимологічної рівності лексем «онополец» і «половец». Хоча позицію Є. Скржинської в українській історіографії підтримує П. Толочко [20].

Звернемо увагу і на те, що літописці вживають цілий ряд лексем чи словосполучень на означення поняття «інша сторона», «половина». Як приклад: «По мнзехъ же временехъ сели суть словене обаполь Дуная, где есть ныне Угорская земля и Болгарская» [21, 3]; «бе бо у Кіа тогда былъ перевозникъ со оноа страны Днепра» [21, 4]; «и стояша Половци по обема странама» [21, 119]; «и идыше на десней (правобережжя. – Н. А.) стране Святополк, а на шие (лівобережжя. – Н. А.) Володимеръ Манамахъ» [21, 121]; «и перешедъ на ону страну Днепра плакася по брате своемъ» [21, 121]. Варіант «онополец», як бачимо, відсутній. Більше того пояснення Є. Скржинської щодо «прочитання» етнікону «половці» не спрацьовує, якщо визначити кордон між Руссю і Половецькою Землею у часі, коли половецтво заявило про себе 1000 р. На цьому моменті кордон є не вертикаллю (не Дніпро розділяє сторони протистояння), а паралеллю. Роль кордону відігравали водні відгалуження Дніпра: Рось – Правобережжя, Сула – Лівобережжя. Саме течіями цих річок князь Володимир Великий «ставив гради».

Сучасна історична наука виявляє слабкий інтерес до природи етнікону «половці», хоча є дослідники, які наполягають на тому, що етнічна ідентифікація починається з етніона [22–24]. В історіографії відсутня версія, що презентує етнікон «половці» самоназвою, адже беззаперечною відзначається слов'янська природа лексеми «половці» («поле», «полова», «лови»)*. Ця обставина вимагає ревізії парадигми «половці-кочівники-тюрки». Отже, заявивши етнікон «половці» самоназвою, провокуємо, як мінімум, індо-іраномовність половецтва, що, своєю чергою, уможливило акцент на автохтонності половців. Верифікуємо заявлене: дамо відповідь на питання коли та за яких обставин народжується етнікон «половці»?

Процес народження означеного етнікону довготривалий, вимірюється більше, ніж ста роками. В другій половині IX ст. стартує процедура творення держави, що взяла назву Русь. Апофеоз державотворення настав у часі правління Володимира Першого. Саме його «Слово о полку Ігоревім» називає винуватцем протистояння з половцями: «Того самого Владимира нельзя бы пригвоздити к горам киевским, сего бо ныне стаща стязи Рюриковы, а друзии – Давыдовы, но розно ся им хоботы пашут, копия поют» [25, 121]. Чому ж Володимир? У X ст. тривав процес відступу родо-племінного устрою і входження східнослов'янських етносередків

* У старослов'янській мові слова з основою на «пол» не презентували зміст «поле». На означення предмета «поле» застосовувалась лексема «село». Лексема «поль» означала – «берег», «полема» – «половина». Це означає, що літописці, вживаючи ономастичон «Поле Половецке», мали на увазі «Половина Половецка». (Вайан А. Руководство по старославянскому языку. – М., 1952. – С. 430).

в еру феодалізму саме з ініціативи і неабияких зусиль Володимира. Які зрушення стояли за наступом феодалізму? Відбулися зміни у форматі власності, від яких потерпало общинне землеволодіння, а всі землі перейшли у власність князів, найближчого князівського оточення («лучшие люди», бояри), намісників, дружини, церкви, монастирів, тобто, феодалів, серед яких наймогутнішими в майбутньому стануть держава, князь і церква.

Отже, становлення нових соціальних відносин (феодалізму) – це процес відбирання землі у колективного власника, значне усічення розмірів землеволодінь у власності родів, племен чи поступового перетворення вільних землевласників, через примусові заходи економічного та воєнно-політичного характеру, на залежних від феодала – новонародженого власника землі. Ось як характеризує цей процес В. Пашуто: «По всюду основу этого процесса составляло превращение общества свободных землевладельцев, основанного на коллективной собственности и свободе, в общество, расколотое на враждебные классы, основанное на господстве той или иной формы феодальной собственности на средства производства» [26, 357–358].

Експансію нових земель, підпорядкування їх владі Києва Володимир здійснював за допомогою двох сил – духовенства та дружини, котрі отримували землю як плату за послуги. Це земля колективних власників, тиск на яких вів природно до ситуації «умноження разбоєв». Церковники-єпископи, виборюючи для себе економічний і політичний простір, закликали Володимира до радикальних дій: застосування смертної кари. Спочатку князь висловлювався проти: «боюся греха», але з часом «отверг виры» і ввів смертну кару. Вирок виносився після проведення слідства: «со испытном». Єпископи, що домоглися смертної кари, трималися і дали жорсткої позиції, активізуючи політику визиску: закликали Володимира застосовувати і виру (грошовий штраф). Кошти від неї єпископи планували застосовувати на придбання коней і зброї. Зброя була потрібна для утримання в покорі соціуму у створюваній державі, де інтерес церкви був присутній фундаментально.

У питанні виникнення церковної земельної власності, а точніше – датування цього процесу, в історичній науці наявні два погляди. Перший, щоправда без посилань на джерела: від свого заснування церква стала земельним власником [27–30]. Інший – церковна земельна власність фіксується писемними джерелами від другої половини XI ст. [31–35]. Церковна десятина еволюціонувала, будучи розповсюджуваною на власність і прибутки князя, а з XI ст. поширилася на все населення. І саме в цей час про себе заявили половці. У XII ст., коли загострилося протистояння між киеворусичами та половцями, рівень виплат на користь церкви збільшився, бо виплати мали здійснюватися на значнішу кількість церков, до яких входили і кафедральні церкви місцевих князівств: смоленська, володимиро-суздальська [36] тощо. На цьому етапі єпископи володіли і заселеними, і незаселеними землями [32, 51]. До складу десятини входили відрахування від трьох основних форм сумісної феодальної ренти: десятина від данини в різних її формах, від княжого суду та з торгу.

Літописи акцентували на тому, що другою соціальною силою, в союзі та за підтримки якої Володимир будував державу, були дружинники: «Бе бо Володимер любя дружину, и с ними думая о строе земленем, и о ратех, и о уставе земленем» [37, 152]. Ось які коментарі до процедури посилення державного інтересу наявні в дослідженні Л. Черепніна: «На раннем этапе генезиса феодализма особенно наглядно проявилось “окняжение” территории, населенной крестьянами

общинниками, подчинение их княжескому суду и обложение данью. Это вызвало борьбу между крестьянскими вервями и князьями с их дружинниками. Последние получали в ленное держание округа, с которых они собирали дань. В дальнейшем все отчетливее наблюдается расслоение внутри самой верви. Все большая часть крестьян, порывает связь с общиной. Процесс феодализации углубляется. Классовая борьба становится сложнее. Развитие феодальных отношений и связанные с этим народные движения заставляли правящую знать пересматривать в интересах господствующего класса законодательство, развивать правовые нормы, заменять отжившие постановления новыми» [37, 155].

Варто все ж звернути увагу на основне: історичні дослідження (за винятком праць М. Брайчевського) [38] не демонструють антифеодальний рух, адже повстання в Новгороді, Києві, волхвів Поволжя не можуть бути зарахованими на роль такого руху. Визнавши половців автохтонами-общинниками, отримуюмо яскравий зразок антифеодального руху. 1000 р. на історичній арені, як свідчать літописи, з'явилися половці. Відзначимо, що літописець, фіксуючи їх прихід аж до Києва, не дає пояснень щодо природи їх походження. Чому? Вони свої – «внутрішній пролетаріат». «Прибулих» половців очолював Володар, який, згідно літопису, мав бути вдячним Володимирові: «Прииде Володаръ съ Половцы къ Киеву, забывъ благодеяния господина своего князя Владимира, демоном наученъ. Володимеру же тогда в Переяславце на Дунаи, и бысть смятение веліе в Києве, изыде ношью во стретение имъ Александръ Поповичъ, и уби Володаря, и брата его и иныхъ въ поле прогна» [39, 68]. Звернімо увагу на формування думки: з цитованого речення виходить, що Володар (він – підданий Володимира, адже має бути йому вдячним) і його брат – це половці, бо вони рівні «иным». Чому половці прийшли до Києва 1000 р.? Вологодський літопис з цим роком пов'язує введення Володимиром Великим посадництва, яке означало наступ на інтереси племен і племінної знаті [40, 163].

Отже, за цими епізодами легко прочитується подієвий контекст, який дає право на оцінку ролі і змісту половецьких «ініціатив». Половці-автохтони, що захищають свій економічний інтерес і соціально-політичний статус, виступають проти нового порядку – державного. В. Ключевський свого часу писав про зіткнення в моменті становлення держави двох початків: «загального добробуту», за яким і стоїть держава, й індивідуального економічного інтересу. У X ст., через державотворчі ініціативи князя Володимира, настав апофеоз у зіткненні цих двох інтересів. Половці – результат цього зіткнення. Вони заявляють про себе у часі трансформації данини з добровільної – жерцям та родовій аристократії – на примусову [41, 13].

Такі акценти прочитуються в Руському літописі, де чітко визначено причину повстань «поганых» половців: «Не жадаху мало ми есть, княж, гривен, не кладаху на свои жены златых обручей; но хожаху их жены в серебре и расплодили были землю русскую. За наше несетьство навел бог на ны поганья... Пишется бо ся: богатство неправдою собираемо, скоро извеется» [42, 10–11]. Як бачимо, причина у незаконних привласненнях князівської верхівки. Через жадобу руських князів до багатства, постала образа з боку половців. Саме такий ідейний лейтмотив відстежує в тканині поеми «Слово о полку Ігоревім» М. Максимович: «Обида от половцев, по выражению певца, “вступают на землю русскую, всплескавши лебедьними крылами на синем море, плещучи у Дону”» [43, 464].

Літописи, що писалися на замовлення феодальної верхівки, називають половців опонентами державності – зилотами: «Того же лета (1101 р. – Н. А.) совокупиша вся братаи: Святополк и Володимир, Давид и Олег, и Ярослав, брат их, на злотци; и прислаша половци послы от всех князей ко всей братьи, просячи мира» [21, 137]. Половці – зилоти для літописців-церковників: аналогія до зилотів Іудейської війни I ст. н. е. З контексту цього протистояння зилоти постають борцями за соціальну справедливість, опозицією державності. Галілейські зилоти називали себе сікаріями. Вони, спаливши борговий архів, створили в Іудеї систему громадянського самоуправління, конфіскували майно аристократів і, перерозподіливши його, встановили рівні права для всіх громадян*. До всього, літописці заявляють половців «маніхеями» [21, 13]. Першовчитель перс Суранко (215–276 рр.; мав також псевдонім Мані) був провідником ідеї боротьби проти держави. Половці бачать літописцям борцями проти держави, тому і «заслужують» на визначення «маніхеї». Нагадаємо: у Боняка (лідера правобережного половецького світу) теж було друге ім'я (псевдонім) – Маніяк: Мані + афікс «аг» суто осетинський. Отже, Боняк – послідовник і провідник ідей Ману: маніхеї – протидержавник.

В основі етнікону «половці», на наш погляд, прочитується санскритичне «пала» у значенні «захисник» [44, 47–55]. Сходознавець та індолог С. Наливайко доводить істотну «залежність» української мови від санскриту, наводячи значний кадастр слів, де елемент «пала» виступає у значенні «захисник» [44, 47–50]. Так, «санскр. pala – від дієслівної основи pal “захищати, охороняти, берегти”» [44, 45]. Скіфське плем'я пали; вожді скіфів Пал і Палак; пізньоскіфська столиця в Криму Палакій. І при цьому половецькі міста – Палавиця (сучасний Дніпропетровськ), Палин (літописний Балин). Можливо, топонім «Палин» данина пам'яті: походить від імені сина міфічного першоправителя Прітху – Палін. Якщо Прітху – основоположник осілого способу життя, засновник міст, торгівлі, тваринництва і землеробства, то його син – Палін – захисник означених нововведень [45, 45].

Елемент «пала» присутній і в гідронімії України, яка може претендувати на реліктовий рівень мовного виміру. Річка несла сама собою функцію захисту: вона відмежовувала володіння племен і народів, захищала від спраги. Українськими землями протікають річки Палоріка, Паловака, Половня у басейні Прип'яті, три Паланки у басейнах Південного Бугу, Синюхи та Сіверського Дінця; Полуй у басейні Тиси, Полоня у Закарпатті, дві Полтави у басейнах Прип'яті та Західного Бугу, Половня у басейні Тетерева, три Половиці на Київщині та Сумщині, Полква на Хмельниччині. В басейні Тиси маємо потоки Палатин і Великий Палатин. Львівщиною протікає річка Полтава.

В інших індоєвропейських мовах елемент «пал» присутній з такою самою етимологією. Так, історія Древньої Греції пояснює наявність у сучасній грецькій мові лексем з основою на «пала» («пал», «пол») у значенні «озброєна людина», «воїн», що дорівнює поняттю «захисник». Йдеться про гоплітів (го+пала+афікс). Гопліти – воїни, захисники в арміях грецьких міст-держав, солдати-громадяни, які ставали на захист своєї землі. Збереглася клятва гоплітів: «Присягаюся не посоромити цю священну зброю, не залишити товариша, який стоїть зі мною поруч у строю. Я буду захи-

щати ці святі і спільні місця і не полишу мою вітчизну. Я зроблю все, щоб вона стала більшою і могутнішою. Я присягаюся, що шануватиму предків. У свідки я беру богів Аглавру, Гестію, Енея, Еніалія, Ареса, Афіну, Зевса, Таллію, Ауксо, Гегемона, Геракла, кордони батьківщини своєї й її хліби, ячмінь, вино, оливки і фігове дерево». Відгомін давньогрецьких гоплітів прочитуємо в лексемах «полеместіс» [паламестіс], «плімастарос» [паламістарос], «палікараус» [палакараус].

Повне озброєння гоплітів називалося «паноплія». В цій лексемі теж «присутній» елемент «пал». До паноплії відносилися ножі, лати, меч, щит, шолом. У середньовічному Римі повне озброєння лицарів називалося так само. Лексема «hoplon» в грецькій означає «зброя» – засіб для захисту. Українська і російська «уберегли» усічений варіант аналізованої лексеми «гопліти» – «лати». Палладіум – священна статуя, яка була зображенням Афіни Паллади. Вона – оберег міста Афіни. Оберег – від «оберігати», тобто «захищати». На житку у жінок Давнього Риму верхній одяг (одяг, що захищав від негоди) – «пала», у слов'янських мовах – «плащ». «Паладин» (лат. palatinus) – лицар честі, відданий якій-небудь ідеї чи людині. Частіше за все, під «паладином» розуміється воїн відданий церкві та її ідеалам, адже «дін» у перекладі з іранської (сучасної осетинської) – «віра». У народів Північного Кавказу «палаш» – зброя для захисту, що є чимось середнім між мечем і шаблею.

Сучасне «полеміка» від «пала» – «захист» + іранське «маг» («мад») – «розум». Полеміка – змагання в знаннях, сторони-учасники полеміки здійснюють захист своїх поглядів не зброєю, а знанням. Прикладом полеміки може бути полемічна література: намагання адептів як католицизму, так і православ'я захистити свою віру. Так, «Палінодія, або книга оборони» (1621–1622) З. Копистенського – зразок полемічної літератури та книга, спрямована («пала»+«дія» = захист) проти католицизму, унії та, дійсно, не лише захищала православ'я, а й була заклик до об'єднання Східної Європи під егідою православ'я.

Про «присутність» елементу «пала» в російській мові, у значенні близькому до «захисник», писав свого часу В. Вернадський. Вчений наполягав на одвічному пануванні в російській мові означеного лексичного елементу. У зв'язку з цим, посилався на відомості Плінія (I ст. н. е.), Іордана (VI ст. н. е.), які зафіксували слов'янське плем'я спалей. За відомостями Іордана, спалії – це та частина слов'янського світу, що виступила на захист своєї землі, коли готи, подолавши «велику річку» (Дніпро), рушили на схід. На наш погляд, етнікон «спалей» – лексична мутанта від «сіпалей». Елемент «сі», на думку А. Великанова [46, 143–145], в початках мови слов'ян («у міфічну епоху») ніс значення «земля»+«пала» = «захисники землі». Відгук давньослов'янської «сіпалії», – відзначав В. Вернадський, – присутній у лексемі «исполин» – велетень, мужній богатир. Факт внутрішнього етимологічного зв'язку між лексемами «пала» («захисник») й «исполин» («богатир») заперечень не викликає. Святополк, Ярополк – язичницькі імена руських князів у часі їх змагань з половцями.

Беззаперечним є той факт, що всі цикли руських билин «народилися» у X–XI ст. – часі правління Володимира Великого, який виступає одним з головних героїв епіки. Серед опонентів Києву, церкві, богатырям Володимировим є поляниці – захисниці. Вона – жінка-воїн, яка, на наш погляд, є уособленням землі, що князь, церква, богатырі відбирають у родів-племен, встановлюючи новий соціальний порядок. Я. Маркович зокрема зауважував, що українців, які проживали в Ниж-

* Першовчитель зилотів – Симон Зилот прийняв мученицьку смерть, за однією версією в Північному Причорномор'ї, за іншою – на Північному Кавказі. Його називали «бесстрашний зачинщик волнений». Основа віровчення – люди є рівними перед богом.

ньому Подніпров'ї, ще й у час здійснення ним етнографічних досліджень (1890-ті рр.), називали «полевіками» [47, 47].

Найяскравішим носієм значення «захисник» у сучасній українській мові є лексема «купала». Вона двоелементна: «ку» («кі») з санскриту – «земля»+«пала» («захисник») = «захисник Землі». Купала – свято на честь Бога Сонця, творця, захисника Землі. У сучасній осетинській мові «паланка» дорівнює українському «тин». Це конструкція, за допомогою якої домогосподар посилює захищеність своєї власності. Напрошується висновок: в українській мові, у змаганні між санскритичним і іранським словом, перемогло іранське «хаестон», що з часом трансформувалося на «захисник». Санскритичне «пал» склало основу україномовних лексем «паланка», «палка», «полю», «полковник», «палатка», «плащ», «платок», що містять у своїй етимології «захист».

Який етнічний загальний став тоді на захист своєї землі? Основним етнічним потенціалом, що опонував державотворчій ініціативі Рюриковичів, були алани, яких у літописах можемо прочитувати за «чужими» половцями. «Своїми» половцями були представники східнослов'янського світу, які вимушено, під тиском Рюриковичів, відступали у південному напрямі. Ці два опозиційні потоки об'єдналися в період правління Руссю Володимира Мономаха, який загнав «своїх» половців за Дон. Літописи відзначили, що акції Мономаха – боротьба з «мятежками» (повстаннями), бо результатом дій князя, який здійснив на половців більше 80 походів, стало наступне: «...людіє возрадовашася, а мятежъ улеже» [21, 144].

Рівень боєздатності, самоорганізації, конкурентності алан на X ст. зафіксував Костянтин Багрянородний, який, хоча і не надав достатньо точних координат їхнього розселення і території Аланії, зауважив, що остання межує з дев'ятьма кліматами Хазарії й алани можуть перебивати шляхи хазарам і до Саркелу, і в кліматі, і в Херсонес. Отже, можемо зробити такі висновки. По-перше, Аланія X ст. може бути дислокована між Доном і Кубанню. По-друге, алани були доволі воєвничими, могли конкурувати з хазарами і навіть часом їх переважали. Так, З. Вансєєв доводить, що в аланів був комбінований господарський тип: вони займалися землеробством і скотарством. Останнє забезпечувало їх таким продуктом, як сир. Ось чому літописці називають половців «сыроедцами». В місцях поселення половців археологи знаходили великі миски з отворами, за допомоги яких і виготовлявся сир.

Заняття землеробством теж підтверджується археологічним матеріалом. В першу чергу, наявність в могильниках землеробського реманенту: серпи та жернова із могильників Балта, Комунта (V–VIII ст.), Зміївського могильника (X–XII ст.). В долині Теберди також знайдено сільськогосподарський інвентар, а це вказує на те, що в верхів'ях Кубані землеробство було доволі важливою господарською ланкою. Заняття землеробством «прочитується» і з «убранства» половецьких баб, яких бачимо «озброєними» серпами. Половецьких баб найбільше зафіксовано між порогами Дніпра і Кубанню (Таманський п-в) [49]. Це – Аланія.

Літописи теж визнають за половцями заняття землеробством: «Бог избавил ны от враг наши и покори врагы наша и скруши главы змиевые и дал еси сих брашно людем Рускым» [36, 279]. З цитованого половці постають землеробами, виробниками і користувачами борошна. Будучи землеробами, половці відстоювали право на володіння землею, не допускали встановлення феодалних відносин. Заняття землеробством фіксує їх причетність до сільської форми спів-

життя. Саме ця обставина пояснює природу оному «фалони», вживаного на означення половців європейськими авторами. В осетинській мові співвідносять декілька лексем на означення «село»: «faly», «falyba», «falyra», «falyban», «falyrn» [48, 64]. На наш погляд, іраномовні (про це мова йтиме далі) половці, перекочовавши до Угорщини, привнесли в угорську мову лексему на означення осередку співжиття: «faly» – «село» [50, 262]. Ось чому західноєвропейські джерела називали половців фалонами, фальвами. До всього додамо, А. Соболевський у дослідженні «К истории малорусского наречия» наполягає на тісному зв'язку угорської з «мовою малоросійською» («малоруським говором»), тобто українською [51, 106–113].

Ідею презентації половців землеробами, які опонують державності, що веде наступ на їх право власності на землю, підкріплює і логіка історичних подій, пов'язана з ними. У другій половині XI ст. половці стали союзниками болгар у боротьбі з Візантією. Пояснення до союзу знаходимо у дослідженні І. Князькіна: «Недовольство византийским гнетом и гонения властей на павликиан и богомилов» [54]. Павликіани, як і зилоти, і маніхеї – відстоюють общинний устрій, заснований на принципах соціальної та майнової рівності. Єретичний рух богомилів історики трактують продовженням павликіанства, поєднаного з маніхейством. Християнські просвітителі не лише були знайомі з маніхейством, а й полемізували з ним. Отже, знову бачимо половців борцями проти держави.

Землеробами їх презентує і той факт, що, виступаючи союзниками болгар у боротьбі з Візантією, вони ніколи не брали участі в означеному протистоянні в часі проведення польових робіт. На такій тактиці половців акцентує й А. Досаєв: французькі лицарі, учасники 4-го хрестового походу відзначали, що в Західному Причорномор'ї половці з'являлися лише в зимові місяці, а весь інший час проводили у своєму краї. До всього, традиція була настільки сильною, що половці навіть могли залишити союзника, якщо воєнні дії на Балканах затягувалися до літа [55].

З. Вансєєв, відзначає в аланів і заняття бджільництвом, називаючи його «одвічним». Її фіксує й Нартівський епос. Традиційна страва – млинці з медом; традиційний напій – ронг, який нарті виготовляли з проса та меду. Інша назва цього напою – камоса [56, 233], що є таким співзвучним з іменем половецького князя – Камоса. Писемне джерело, за авторства секретаря єгипетського султана Ельмеліка Еннасира Ібн-Еломарі (XIV ст.), також є акцентом на важливості бджільництва у ясів, тобто аланів. Саме це заняття, на наш погляд, проливає світло на природу етнічному «алан»*. Ми пропонуємо вважати етнічного «алан» самоназвою і прочитувати етимологію цієї лексеми від санскритичного «алина» – бджола [57, 90]. Доведеним є факт співвіднесення територій Приазов'я та Північного Кавказу з Зовнішньою Індією – Синдікою. Між сарматами й аланами ставимо знак рівності. Цю рівність підкріплює й артефакт, що презентує матеріальний (сакральний) світ сарматів. Мова про знахідку з поховання сарматської жриці (Михайлівка): підвіска у формі бджоли в золотому ланцюжку [58, 111].

На території Аланії здійснювалось масове виробництво знарядь праці і зброї із заліза. Масовість фіксується тим, що різні предмети виготовлені в єдиному стилі, що є неможливим поза місцевим вироб-

* У цій проблемі побутує декілька версій, що ініційовані в різні часи. Так, Амміан Марцеллін (IV ст.) переконував, що алани отримали своє ім'я від назви гір – Аланські гори. Нейман виводить етимологію лексеми «алан» з маньчжурського alin – «гірський хребет».

ництвом. Під час розкопок влітку 1957 р. у районі станиці Зміївської, знайдено шаблі, палаші, ножі, луки, стріли в колчанах. Палаші та стріли в колчанах спостерігаємо й як зброю половців зображену на «половецьких бабах».

Відтворюючи історію стосунків Русі та Аланії, В. Кузнєцов акцентує на духовній єдності сторін: «В восточнославянском пантеоне солнечного божества Хорса, а также Симаггла, имеющих иранское происхождение»; «появление иранских имен в дружине киевских князей X в.»; «особые типологические сходства в русском былинном эпосе и древних иранских сказаниях, выходящие за рамки всемирных литературных параллелизмов; в гидронимике южнорусских степей и лесостепи» [61, 202]. Типологічну єдність былинного епосу й іранських сказань можемо пояснити часом, в якому руси й алани являли собою цілісність: у IV ст. були Русоаланією [62, 20]. Це об'єднання уможлилював такий фактор як мова – іранська. На близькості слов'янської й іранської мав зауважив і А. Фрейман: «Ирано-славянская словарная близость выражается в семантике. Эта семантическая близость позволяет заключать и о географической близости этих племен в некую отдаленную эпоху» [63, 47].

Зазначимо, що Хорс представляє у «Слові о полку Ігоревім» ідеологічний режим, в якому, на момент протистояння, перебували половці, адже князь Всеслав, який відзначився успіхом у боротьбі з половцями, діставався Тмуторокані, перебиваючи шлях Хорсові [25, 120]. Так само й Див має іранське коріння. Поразка Ігоря викликала радість готських дів, які «звенять руским золотом» і співають князя Буса: час, коли руси і алани були одним цілим – русоаланами. Саме князь Бус є спільним героєм іранських сказань і былинного епосу. Зазначимо, що М. Максимович вважав «Слово о полку Ігоревім» предтечею української епіки: «Новым явлением и так сказать продолжением сего рода поэзии были потом (после «Слова» – Н. А.) украинские песни и думы былевые (исторические)» [43, 20].

Чому у тексті «Слова о полку Ігоревім» «готські дів» радіють перемозі половців? Відповідь знаходимо в дослідженні В. Кузнєцова: «Новая волна переселенцев в Крым связана с появлением на юге германского племени готов, предвинувшегося сюда с южных берегов Балтики в III в. Как считают некоторые ученые, в ходе передвижения в Крым, готы увлекли за собой и часть алан, живших в степях» [61, 131]. Готи, на переконання Н. Савельєва, – європейська частина слов'янського світу: «Великая Братовщина (по латыни Germania – в перекладі “злакові”) была искони жилищем славянских племен, почему и жители тех мест, известны у греков под именем gotthi должны быть поморскими славянами и принадлежать к обширному великосербскому племени. История вполне оправдала это» [64, 37].

Готи і алани, про що дізнаємося з відомостей за авторства венеціанця І. Барбаро, утворили етнічну данність гот-алани: «Благодаря соседству готов с аланами произошло название гот-аланы. Таким образом, ввиду смешения одного племени с другим они и называют себя готаланами». Їх об'єднали однаковість способу співжиття – община (готи – можемо прочитувати від «готри» (у санскриті – «сім'я», «родина», «рід») [44, 253] і однаковий господарський тип – землеробство, адже германії – вирощувачі злакових. Давнє індоіранське «германіє» відбиває себе у сучасному осетинському «манея» – «пшениця» [48]. Задіяний інформаційний ряд, підтверджує рівність половців і алан, є поясненням до радості готських дів, у зв'язку з поразкою Ігоря і перемогою половців.

Алани іраномовні, а імена князів половецьких можемо прочитати з іранської, пам'ятаючи при цьому: наявна в літописах іменна гама, на означення лідерів у половецькому світі, є такою, що переживала (в момент внесення її в тканину літопису) деякі буквенно-фонетичні трансформації. Шарукан – від «сар»+ «рус»+«кіян» [59, 377] = «правитель героїчних русів». Бараг – половецький князь з тексту Суздальського літопису за Лаврентіївським списком [36, 396]. Оном «Бараг» у сучасній осетинській мові є калькою лексеми «бараг», що означає «вершник» [66, 165]. У цьому ж літописі фігурують на означення половецьких оном «Торас» і «Тарсук». Торас – від «тор» – «зброя», «воїн»+ «рус» = «воїн русів». «Тарсук» – від «темний», «чорний» [66, 165] + «сіах», що в перекладі з осетинської означає «велетень» [48, 56]. Отже, у сумі отримаємо «темний велетень». Темним велетнем був арийський Крішна Каршак. Каршак – від «кар» – «чорний»+«сак» – «воїн» = «чорний воїн». Культ Крішни – культ землеробський, Каршак – землероб. Челбук – від «сол» – «сонце»+«бог» – «небесний владика» [67, 124].

Кончак – від «кіян»+«сак» = «героїчний воїн». Можливе й інше прочитання оному «Кончак» – від «кіян»+«сіах» = «герой-велетень». У «Слові о полку Ігоревім» Кончака названо каршаком. Каршак – вільний селянин [57, 109]. Оном «Арслан» – від «Арес» – «бог війни»+«алан» = «алан – шанувальник бога війни – Ареса». Пукитан – від «пук», що у сучасній сербо-хорватській мові має значення «полковник» [68, 206], тобто «воєк». Пукуман від «пук» [69, 1507] + «ману» – «син Сонця» = «воїн – син Сонця», тобто захисник предковічної віри. Белдюз – в осетинській – молот: «баелдо» [48, 253]. Бердаш – від «бар» – «воля»+«даж» – «давати» = «той, хто дає волю». Китанопа – від давньоіндійського «koita» – «народ» [70, 13–29] + «Апі» – «Земля» [71, 61], або від осетинського «katopa» – «боєць» [48, 12] + «Апі» – «Земля» = «воїн, що поклоняється богині Землі», або від «кит» – «збирач боргу з землі» [72, 12]. Лексема «кит» у перській мові означає «розрахунок» боргів, зобов'язань [59, 377]. Коза – від слов'янського «коза» у значенні «загартований», адже в словнику Баженова читаємо: «Застывший при плавке металл и отвердевшая в печи масса называлась козлом». Таз – у сучасній осетинській – «небезпека» [66]. Сурбар чи від іранського «саерибагаенаг» – «визволитель» [73, 319], чи від осетинського «сеарибар» – «свобода» [48, 472]. Один із допливів Дніпра ще й в XIX ст. мав назву Сура [74, 512]. Тугарин від «туг» – «прапор» [59, 410] + «арії» = «прапор воїнів».

Оскільки за половцями прочитуємо і праукраїнців, і праросіян, вони Кобяк і Сокал є найближчими до української та російської. Та при цьому можемо прочитувати «Сокал» від угорського (а угорська, зважаючи на фундаментальну присутність в угорському соціумі нащадків половців, не може не нести в собі потенціалу половецької мови) sokkal – «кращий» «головний» [50, 200]. Розбивши оном «Сокал» на два елементи («сак» – «воїн» та «Ала» – «змія») отримаємо значення «воїн-ала» чи «воїн ала». Ала – змія з вовчою головою та крилами сокола. З коментарів щодо ала-змія у слов'янській міфології: «Каждый ала оборонял свои угодья от нападения других... Дракон ала, один из слуг Чернобога, упоминается в древнерусских сказаниях. С алами боролся святой Илья. Если раненый ала падал на землю, люди могли приручить и превратить в своего защитника» [75, 14]. Отже, оном «Сакал» може означати «воїн-змія» чи «воїн-захисник». Язичницький світ (а половці «закон отец своих имут») пронизували символи [76, 16]. Ім'я – теж символ: бо-

ротьби, свободи, відданості, жертвності, відваги.

Кобяк – від давньослов'янського «кобник», що вміщувало значення «той, хто вміє пророкувати». Саме на такому значенні лексеми «кобник» акцентує Дюсбург («Хроника Прусской Земли», 1326 р.): князі слов'янського світу виконували ще й функцію первосвящеників, тобто жерців. В Іпатіївському літописі читаємо: «Скомонд бе бо волхв и кобник нарочит» [77, 799]. Асолук – від слов'янського «асілки», в однині могло бути «асолук». Асілки в білоруській міфології – велетні-богатири [75, 21]. В онімі «Тугоркан» прочитуються два елементи: «туг» – «війна» [48, 45] + «кіян» – «герой» = «герой війни». В словнику Баженова є лексема «тугонить» у значенні «утискувати». У сучасній осетинській буквено-фонетичний вираз «туг» є лексемою на означення поняття «кровожерний», «кривавий» [48, 227].

Куррус – оном, що складається з двох елементів: «кур» – «кьоруу» у народів Західного Кавказу у значенні «захист», «охорона» + «рус» = «захисник русів». Походить, очевидно, від арійського Коогоос – ім'я одного із нащадків Великого Барута (Північний Індостан) [78, 35]. «Урусоба» теж оном двоелементний: «урус» – «рус»+«оба» – «батько» [59, 40] = «батько русів». Камоса – від «кама»; так у народів Західного Кавказу називався кинджал чи гостра зброя [73, 92]. «Камоса» – «бронза», тобто «міцний сплав» [59, 124]. «Камоса» – напій. Алтунопа – оном двоелементний: «алтин» – «золото»+«оба» – «батько» = «золотий батько». Маніак можемо прочитувати від осетинського «мініуаег» – «добродій» [48, 131]. Таз – від Тіяс (тазокий) [79, 21] – велетень з нартівського епосу. Дослідники епосу співвідносять велетня, котрий мав одне крутле око, з давнім міфологічним уявленням про Сонцеоко. Око велетня асоціювалося з блискучим круглим тазом чи тарілкою, такими схожими на Сонце. Наприклад, у давніх індів сонце створене з ока Брами.

З моменту надання християнству в Руській Землі статусу державної релігії, бере свій початок диглосія – двомовність. Одночасно функціонували дві мови – церковно- та давньослов'янська. Перша завантажена булгаризмами та грецизмами, інша – виказувала неабияку близькість до індоіранської, тому значної різниці між ономами половецького соціокультурного світу і киеворуського язичницького не існувало. Візьмо для порівняння імена послів Ігорових, які брали участь у підписанні угоди з Візантією 945 р. (за Лаврентіївським літописом) – Акун, Тудков, Каршев, Істр, Прастен, Алдан, Алвад, Борич, Стегі [36, 46]. Вчитася в іменну гаму представників Землі Руської XI–XII ст.: Путша, Талець, Нерадець, Радоній, Анбал, Колча, Улан, Кулмей, Оргост [21, 219, 114, 132, 136]. Імена торків – Тудор, Каракоз, Карас, Кокай, Бастий, Чурнай, Кунтувдей [80, 84].

Язичницькі імена за панування християнської церкви не виняток, адже навіть князі носили два імені: Володимир Великий – Василій, Олег Гориславич – Михайл. До всього, іменна гама гетьманів малоросійських і восвод, як називає їх М. Маркевич, і які брали участь у боротьбі Ягайла та Вітовта з хрестоносцями, та короля Польщі у протистоянні 1439 р. з Портою, є співзвучною до діючої як в киеворуському соціумі, так і в половецькому XI–XII ст., а іноді її прямим продовженням: Острогет, Рогдай, Полелич, Громвал, Купальдій, Дулепа, Претич, Станай, Бурлій, Артазій, Турнал, Перунада, Гудима [52; 15, 21].

На думку вчених, половецька мова найповніше відображена у рукописній збірці XIII–XIV ст. «Alfabetum Persicum, Comanikum et Latinum Anonimi skriptum Anno 1303. Die 11 Julii», більше відомій під

назвою «Codex Cumanicus». Як бачимо, навіть у назві збірки на першому місці глосарій іранський (persicum). Зрозумілим є той факт, чому на початку XIV ст. Куманія була двомовною. Двомовність встановилася від 1223 р. – першого експансивного удару татар-тюрків. Вісімдесят років співжиття далися взнаки. Слов'янськість мови половців підтверджує і факт з історії кінця XIX ст., коли В. Ундольський, вивчаючи праці слов'янських першовчителів, використовував для їх прочитання невідомі перед цим, як вказує сам, словники, серед яких «недавно открытый мною словарь языка половецкого» [81, 12].

Прочитання етноніму «половці» як «захисники» дає ефект сприйняття їх автохтонами земель, яких князі з династії Рюриковичів намагалися включити до складу геополітичної реалії «Руська Земля». За своїми витокami, половці поділялися на два різновиди: «своїх» – внутрішня опозиція державотворчим ініціативам князів, народжена в землях, що були включені до держави Русь (з полян, кривичів, древлян і ін.); «чужих» – нащадків Русоланії – уличів, тиверців, алан, ясів, касогів XI–X ст., котрі населяли Аланію. «Свої» брали участь в міжусобицях Рюриковичів. «Чужі» натомість ревно обороняли свою землю, чинили опір встановленню нового соціального порядку – феодального, засади якого вимагали зміни власника землі, зламу родових відносин, а отже, й общинного володіння землею. «Свої» об'єдналися з «чужими» вимушено, як результат акцій Володимира Мономаха, котрий загнав «своїх» половців за Дон.

Літописи жодного разу не називають половців кипчаками, що дає право на відмежування одних від інших. Дешт-і-Кипчак – утворення, що існувало в іншому часовому вимірі. Кипчак (китсак – від «кит» – «збирач боргу з землі» [72, 12] + «сак» – «воїн» = «воїн – збирач боргу з землі»), як свідчить зміст «Огуз наме», за авторства Рашид-ад-Діна, виник у VII ст. до н. е., в ході формування суперетносисстеми «скіфи», для нагляду (збирання податків) над русами, маджарами, башкордами. Отже, кипчаками можуть бути і угри (маджари), і башкири, і казахи, і киргизи, і руси.

Слов'яно-аланський світ – індоіраномовний. Іменна гама половецьких князів, як і сам етнонім «половці», з легкістю «прочитуються» з санскриту, іранської або мов з індоіранської мовної сім'ї. Більшість імен лідерів половецького соціуму вміщують значення «воїн», «захисник». Частина ономів містять значення, що є по суті характеристикою чи оцінкою якостей характеру. Язичники вірили в силу імен-символів.

Якщо ж визнаємо половців автохтонами, отримаємо відповіді на ряд питань: чому літописи називають половців зилогами і маніхеями, тобто протидержавниками; чому в літописах на означення володінь половців вживано літописцями займенник «їх» («їх земля»); чому лідерів половецького соціуму презентовано титулатурою «князь» (не хан, як про це пишуть історики, ігноруючи такі джерела, як літописи); чому історіографія початкового етапу називає половців нащадками цимбрів (кіммерійців); чому Анна Комнін називає половців-куманів скіфами; чому скіфські баби і половецькі мають так багато спільного, що вимагають розгляду їх як традиції; чому Себастьян Кльонович поему, присвячену своїм змістом Україні, назвав «Роксоланія» (XVI ст.); чому антропологі не спостерігають впливу тюркського світу (чи його виявів) у генетиці останків з половецьких поховань; чому археологи не спостерігають зміни культурного ландшафту у часі появи половців; чому в «Слові о полку Ігоревім» сторони протистояння названо «половинами одного цілого»; чому

на мініатюрах з Радзивілівського літопису половці зображено зі знаменом, древко якого увінчує тризуб. Відповіді на ці питання забезпечить лише полідисциплінарний підхід у вивченні природи половецтва.

1. Шабельников В.І. Реформування адміністративно-територіального устрою України в 1917–1940 рр. – Донецьк, 2006.
2. Кониский Г. История Руссов. – М., 1991.
3. Карамзин Н.М. История государства Российского. – СПб., 1892.
4. Устрялов Н.Г. Русская история. – СПб., 1837.
5. Ключевский В.И. Курс русской истории // Сочинения в 8 т. – Т. 1. – М., 1956.
6. Адрианов П. Слава земли русской. – О., 1913.
7. Голубовский П.В. Печенеги, торки, половцы до нашествия татар. История южнорусских степей IX–XII вв. – К., 1884.
8. Костомаров Н.М. Две русские народности // Исторические монографии исследования. – Т. 1. – СПб., 1903.
9. Пархоменко В.А. Киевская Русь и печенеги // Вторая конференция археологов СССР в Херсонесе (10–13 сентября 1927 г.). – Севастополь, 1927.
10. Покровский М.Н. Русская история с древнейших времен. – Т. 1. – Л., 1924.
11. Якубовский А.Ю. Деиш-и-Кыпчак (половецкая степь) в XI–XIII вв. (до прихода монголов) // Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая орда. – Л., 1937.
12. Греков Б.Д. Киевская Русь и проблемы происхождения русского феодализма у М.Н. Покровского // Против исторической концепции М.Н. Покровского: Сб. ст. – Ч. 1. – М.; Л., 1939.
13. Расовский Д.А. Половцы. – Ч. 1: Происхождение половцев. – Б. м., 1935.
14. Миховский М. Трактат о двух Сарматиях. – М.; Л., 1936.
15. Скржинская Е.Ч. Половцы. Опыт исторического истолкования этникона // Русь, Италия и Византия в средневековье. – СПб., 2001.
16. Дорн Б.А. Каспий. О походах древних руссов в Табаристан // Записки Императорской Академии Наук. – Т. 26. – Кн. 1. – СПб., 1875.
17. Соболевский А. Этимологические заметки // ЖМНП. – 1886. – № 1.
18. Аджи М. Польша Половецкого Поля. – М., 1994.
19. Радзивиловская или Кенигсбергская летопись. – СПб., 1902.
20. Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. – СПб., 2003.
21. Полное собрание русских летописей (далее – ПСРЛ). – Т. 9–10: Патриаршая или Никоновская летопись. – М., 1965.
22. Евстигнеев Ю.А. Половцы: кто они? К вопросу об этнической идентичности половцев [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.cyberleninka.ru.
23. Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б. Русские имена половецких князей. Межинациональные контакты сквозь призму антропоники. – М., 2013.
24. Вайан А. Руководство по старославянскому языку. – М., 1952.
25. За землю Русскую! Памятники литературы Древней Руси XI–XV в. / Сост. Ю. Бегунов. – М., 1981.
26. Пацуто В.Т. Хрибургский (Кишпорский) договор 1249 г. как исторический источник // Проблемы источниковедения. – М., 1959.
27. Голубовский Е.Е. История русской церкви. – Т. 1. – М., 1901.
28. Горчаков М.И. О земельных владениях всероссийских митрополитов, патриархов и св. Синода (988–1738). – СПб., 1871.
29. Греков Б.Д. Феодальные отношения в Киевском государстве. – М.; Л., 1935.
30. Юшков С.В. Очерки по истории феодализма в Киевской Руси. – М.; Л., 1939.
31. Милютин В.А. О недвижимых имуществах духовенства в России // ЧОИДР. – 1859. – Кн. 4.
32. Сахаров А.М. Города Северо-Восточной Руси XIV–XV вв. – М., 1959.
33. Веселовский С.Б. Феодальное землевладение в Северо-Восточной Руси. – Т. 1. – М.; Л., 1947.
34. Шапов Я.Н. Церковь в системе государственной власти древней Руси // Древнерусское государство и его международное значение. – М., 1965.
35. Шапов Я.Н. Государство и церковь Древней Руси. X–XIII вв. – М., 1989.
36. ПСРЛ. – Т. 1: Лаврентьевская летопись и Суздальская. – М., 1962.
37. Черепнин Л.В. Общественно-политические отношения в древней Руси и Русская правда // Древнерусское государство и его международное значение. – М., 1965.
38. Брайчевський М.Ю. Суспільно-політичні рухи в Київській Русі // Історична думка в Київській Русі. Твори. – Т. 1. – К., 2004.
39. Пацуто В.Т. Черты политического строя древней Руси // Древнерусское государство и его международное значение. – М., 1965.
40. ПСРЛ. – Т. 35: Летописи белорусско-литовские. – М., 1980.
41. Бодрухін В.М. Чернігівська земля – князівство. – Луганськ, 2002.
42. Софійський временник или Русская летопись / Изд. П. Строев. – М., 1820.
43. Максимович М. Песнь о полку Игореве // ЖМНП. – Кн. 2. – 1836.
44. Наливайко С. Українська індоарика. – К., 2007.
45. Книга собрана из многих книг исторических чрез господина Маврубина, архимандрита Рагужского. – Б. м., 1722.
46. Великанов А.С. Разведки о древнейшей русь-славянской грамотности. – О., 1878.
47. Маркович Я.М. Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях. – Ч. 1. – СПб., 1798.
48. Русско-осетинский словарь / Сост. В. Абаев; Под ред. М. Исаева. – М., 1970.
49. Плетнева С.А. Половецкие каменные изваяния. – М., 1974.
50. Русско-венгерский учебный словарь. – Будапешт, 1988.
51. Соболевский А. К истории малорусского наречия // Русский филологический вестник. – Варшава, 1910. – № 1.
52. История Малороссии Николая Маркевича. – Т. 1. – М., 1842.
53. Толочко П.П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. – К., 1987.
54. Князькин И.О. Половцы в Нижнем Подунавье [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://annalshlegio.ru/blecsea/polovec.rar.htm>.
55. Досаев А.С. К вопросу о причинах византийско-половецкой войны 1148 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dosdev.by.ru/reason.htm>.
56. Преис П. О волохах Нестора // ЖМНП. – 1837. – Ч. 2.
57. Косамби Д. Культура и цивилизация Древней Индии. Исторический очерк. – М., 1968.
58. Дзиговский А.Н. Очерки истории сарматов карпатоднепровских земель. – О., 2003.
59. Восканян Г.А. Русско-персидский словарь. – М., 1986.
60. Польский летописец с 964 по 1764 год или хронологическое изображение произшествий Королевства Польского со включением как Российской, так и других сопредельных Польше держав, краткой истории. – СПб., 1782.
61. Кузнецов В.А. Очерки истории алан. – Владикавказ, 1992.
62. Лісовий Д.Ю. Нарис праісторії України. – Лондон, 1976.
63. Фрейман А.А. Ирано-славянские заметки. Доклады Российской академии наук. – Л., 1924.
64. Савельев Н.В. История Северовосточной Европы и многого переселения народов. – СПб., 1841.
65. Барбаро и Контарини о России. К истории итало-русских связей в XV в. – Л., 1971.
66. Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. – Т. 1. – М.; Л., 1958.
67. Фамицын А.С. Божества древних славян. – СПб., 1884.
68. Грузич Б., Шубин Н. Речник Руско-српскохрватски

